

Анатолій КІНДРАТЕНКО
(м. Харків)

ОРГАНІЗАТОРИ ГЕНОЦИДУ УКРАЇНЦІВ У 1918-1936 рр.

Про голодомор 1932-1933 років я знав ще в 40-х - 50-х роках минулого століття. Про це мені говорили моя мама, дядько Кузьма, тітка Анастасія, мамина приятелька Марія. Говорили пошепки, що в деяких місцях вимирали цілі села, і попереджали, щоб не дуже про це розп'якував, бо загуркочу аж до Сибіру. Знав про голод і від сторонніх людей. Внаслідок голоду померла моя тітка, Тронько Уляна Федорівна. До цього часу зібрані показання кількох сотень тисяч свідків цього страшного людомору, а також оприлюднені сотні документів, які стосуються спрямованості цього злочину. Приблизно відома і кількість жертв: на етнічних українських землях, що знаходились під окупацією Московії, в урожайний рік голодною смертю було вбито близько 10 млн українців. Природньо виникають найголовніші запитання: хто і чому вчинив цей жахливий злочин?

Сьогодні ми можемо почути, що голодомор 1932-1933 років – то справа диктатора Сталіна. Причини називають різні: Сталін українців не любив; хотів загнати їх до колгоспів; у такий спосіб намагався побороти український національний рух тощо. Безумовно, Сталін був одним з найкривавіших диктаторів не лише ХХ ст., а за всю історію людства взагалі. Перевершив його лише ще більший крвожер Ленін-Бланк. Але вивчення політичної історії першої половини ХХ ст. приводить нас до висновку, що Сталін, хоча й причетний до голодомору, не несе за нього основну відповідальність. Причини значно глибші, а ті дослідники чи політики, які все звалюють на особу Сталіна, “шукають стрілочника”, зумисне чи по незнанню хочуть прикрити головних організаторів українських людоморів.

У збірнику документів “Упокорення голодом”¹, виданому в Києві 1993 р., серед іншого матеріалу наведено 34 повідомлення дипломатичних служб та кореспондентів західних газет про ситуацію в Україні у 1932-1934 рр. Аби людомор організував лише Сталін, або якби на той час він був диктатором, то це знайшло б якесь відображення у тих документах. Але там звинувачується комуністичний окупаційний режим або радянська влада, ДПУ (ГПУ – государственное политическое управление), армія, Постишев, який керував диктаторськими методами². Згадується також Троцький, який зумисне спровокував голод в Україні у 1921-1922 рр., “щоб покінчити з українцями”³. Звісно, у тих повідомленнях Сталін також згадується, але не як диктатор чи найважливіший організатор людомору нашого народу.

Українець К.Штепа та жид Ф.Гоутермакс, які у другій половині 30-х років ХХ ст. по кілька років провели у слідчих ізоляторах НКВД і написали працю “Чистка в Росії”, видану в Англії ще 1951 р.⁴, не бачили у Сталіні диктатора на початку 30-х років. Більше того, з їхньої праці можна зрозуміти, що врешті-решт він обмежив владу НКВД. Ось що вони пишуть про всесилля цієї наддержавної установи: “Партія теоретично була головною для всіх державних органів, але на практиці навіть вона пристосовувалась до органу, який на той час уособлював державну владу” (тобто, НКВД)⁵. Той, хто намагався ставити партію вище за

НКВД, міг бути звинувачений (і звинувачувався) у “лівацькому ухилі” з досить небезпечними для себе наслідками. Звісно, у цих людей, які ледве вирвались з лабет советської інквізиції, особливих підстав любити Сталіна не було, але й наклепами займатися вони, очевидно, не вважали за доцільне. Лише з весни 1937 р., пишуть вони, “розпочалося звеличення Сталіна як особи”⁶.

На початку 30-х років у Сталіна було багато ворогів, які посідали високі урядові чи партійні посади і виступали проти політики Сталіна або навіть домагалися усунення його з посади Генерального секретаря: Преображенський, Бухарін, Залуцький, Белобородов, Риков, Рютін, Серебряков, Сирцов⁷ та інші. Вони мали чудову нагоду повалити його, звинувативши у створенні безладу в сільському господарстві та в масовому народобивстві голодом, про який вони напевно знали, аби голод 1932-1933 рр. справді організував він. Але цього не сталося, і це свідчить, що до людомору Сталін причетний не більше, ніж інші. Всі вони були знищені ним лише в 1937-1939 рр. Якщо в 1931-1933 рр. Сталін був необмеженим диктатором, то чому не стратив їх раніше, а чекав 1937 р.? Та тому, що в 1931-1933 рр. таким він ще не був. Щоб стати диктатором, треба було підпорядкувати ОГПУ-НКВД, це йому вдалося зробити лише в кінці 1936 р., усунувши Ягоду-Ієгуду з посади комісара цієї лиховісної установи й призначивши на неї секретаря ЦК по силових структурах москвина Н.Єжова. А перед тим він змушений був зважати на думку інших членів Політбюро, а також на ОГПУ, яке здійснювало контроль не лише над всім життям країни, але й компартії. Спроби ж Сталіна опанувати ОГПУ в 1929-1931 рр. закінчились провалом, про що свідчать такі факти:

1929 р. Сталін домігся призначення своєї довіреної особи, Євдокимова, начальником секретно-оперативного управління ОГПУ та членом колегії. “Але Менжинський та Ягода добре розуміли, що Євдокимов – це очі та вуха Сталіна в ОГПУ і направлений він туди на противагу їм. Тому через два роки вони видалили його в Середню Азію, а потім на Північний Кавказ. Ягода ненавидів Євдокимова і зробив все для того, щоб усунути його з НКВД. І це йому вдалося зробити у 1934 році...”⁸.

Другою особою, яку Сталін намагався вкорінити в ОГПУ у 1931 р., був Іван Акулов. Але на посаді заступника ОГПУ він був недовго. Ягода всіляко намагався перешкоджати його роботі. Вся партійна організація ОГПУ, якою на той час керував Абрам Слуцький, була зайнята саботажем Акулова⁹. Як наслідок, його витіснили з ОГПУ і вже 1932 р. він – секретар Донецького обласного комітету партії.

Якщо в 1929-1932 рр. Сталін був необмеженим диктатором, то як же він допустив, щоб якісь Менжинський та Ягода, не члени Політбюро, повиганяли його людей з ОГПУ? Хоча Сталін і був сильним, але не настільки, щоб порядкувати у жидівській вотчині – ОГПУ, якої насправді він сам боявся.

Цікаві дані про національний склад ОГПУ-НКВД дає праця¹⁰, автор якоїсилається на аналіз, проведений “Меморіалом” на основі вивчення архівів. З того аналізу випливає, що до 1 березня 1937 р. у цій лиховісній установі керівників-жидів було 40 %, москвинів, українців та білорусів (частина з них насправді були прихованими жидами) - 40 %, поляків, латишів, німців, грузинів, вірменів,

азербайджанців (значна частина з них, безумовно, були жидами) – близько 20 %. Не можна також скидати з рахунку корпоративність юдеїв, їхню тісну згуртованість. То чия була влада до 1937 р., коли в більшовицькій імперії жидів було 2-3 %, а в керівних органах НКВД, що контролювало все життя країни, їх було близько 50 %, та ще й тісно згуртованих? До того ж, роздріблені й неорганізовані представники нацменшин були в повній залежності від них і служили їм, як вірні пси.

Щоб не бути голослівним, наведу склад керівництва вищими органами НКВД у листопаді 1935 року

Ягода (Іегуда) Г. – Нарком НКВД, Генеральний Комісар Держбезпеки.

Комісари Держбезпеки I-го рангу:

+Агранов (Сорензон) Я.С. – Заст. Наркома НКВД.

-Балицький В.А. – Нарком В.Д. УСРР.

+Дерibas Т.Г. – Начальник Далекосхідного управління НКВД.

+Прокоф'єв Г.Є. – Заст. Наркома НКВД.

+Реденс С.Ф. – Начальник Московського Управління НКВД.

+Заковський (Штубіс Генріх) Л.М. – Начальник Ленінградського Управління НКВД.

Комісари Держбезпеки II-го рангу:

+Гай М.І. – Начальник Особливого відділу ГУГБ (*Главное Управление Государственной Безопасности*) НКВД.

-Гоглідзе С.А. – Нарком В.Д. ЗСФР.

+Залкіс Л.В. – Начальник Управління НКВД в Казахській АСРР.

+Кацнельсон З.Б. – Заст. Наркома В.Д. УСРР.

-Карлсон К.М. – Начальник Харківського Управління НКВД.

+Леплевський І.М. – Нарком В.Д. БСРР.

-Молчанов Г.А. – Начальник Спецвідділу НКВД.

+Міронов С.Г. (Самуїл) – Начальник Економічного відділу НКВД.

+Паукер К.В. – Начальник Оперативного відділу НКВД.

+Слущкий А.А. – Начальник Іноземного відділу НКВД.

+Шанін (Абрам Моїсейович) – Начальник транспорт. відділу НКВД.

+Бельський (Лев Наумович) – Начальник Головного Управління робітничо-селянської міліції НКВД.

+Пілар Р.А. – Начальник Саратовського Управління НКВД.

Всього: жидів (+) – 16; не-жидів? (-) – 4, з них москалів – 1.

Окрім того, в НКВД в кінці 1935 та на початку 1936 р. були жиди: Добродіцький Веніамін – Начальник Спеціального відділу в ГУГБ НКВД; Іоффе Ісай – Начальник Антираелігійного відділу в ГУГБ НКВД; Вуль Леонід – Начальник карного розшуку в ГУГБ НКВД; Фріновський – Заст. Наркома НКВД та начальник прикордонних військ; Берман Борис – Комісар III рангу, Начальник відділу НКВД; Островський Йосип – Начальник відділу НКВД; Шпігельглас – Заст. Начальника Іноземного відділу НКВД; Шапіро – секретар Наркома НКВД; Могильський Борис – Начальник Головного Управління Зовнішньої та Внутрішньої охорони НКВД; Ширвіндт – Інспектор прикордонних військ НКВД.

Окрім того, незчисленна кількість жидів керувала обласними управліннями НКВД та була начальниками сибірських концтаборів, де методично винищувалось

корінне населення імперії (див., наприклад ¹¹).

Сталін зміг опанувати НКВД лише після того, як у вересні 1936 р. домігся призначення його начальником члена політбюро і своєю довірену особу Н.Єжова. Це йому вдалося здійснити, лише повністю підпорядкувавши собі політбюро. Очевидно, до цього часу, або принаймні до травня 1934 р., коли головою ОГПУ постав Ягода-Іегуда, Сталін політбюро повністю ще не контролював і у справі ОГПУ рішуче втручатися не міг. Єжов призначався начальником НКВД “для розбачення і ліквідації троцькістско-зінов’євського блока”, тобто для боротьби із за-силлям жидів у репресивному та державному апараті. Фактично призначення Єжова на чолі НКВД було тихим державним переворотом, після якого юдеї почали повільно втрачати абсолютну владу. З початку 1937 р. кількість жидів у НКВД почала зменшуватись. За півтора роки Єжов перестріляв 14 тис. виродків-чекістів, зменшивши кількість жидів у цій установі вдвічі ¹².

У нас багато говорять про людомор українців 1932-1933 рр., дуже мало – про людомор 1921-23 рр., і зовсім не чути про масове винищення корінних народів в етнічній війні 1917-1921 рр., описані Мельгуновим ще 1923 р. ¹³. Стосовно українців масове винищення (тобто геноцид) було засвідчено також документально комуністами на початку 20-х років минулого століття ¹⁴, і його розмах може бути вирахований з демографічних переписів населення 1897, 1920 та 1926 років. За період з 1918 по 1923 роки було вибито або вимордувано голодом понад 10 млн українців. Чому ж про ці злочини не говорять дослідники української історії? Чи не тому, що у масовому спланованому вбивстві українців у 1918-1923 рр. не можна звинуватити ні Калініна, ні Джугашвілі, це справа рук виключно жидів, які 1917 р. обманом захопили владу у Московській імперії? Так званий комунізм-більшовизм, що відтоді зв’язав народи залізними путами, був лише різновидом сїонізму. З того часу і по сьогоднішній день Україна стероризована жидами, тому говорити про їхні злочини у нас “не прийнято”, тому загальноукраїнське і загальноєвропейське слово *жид* для позначення юдеїв, яке не несе жодного негативного чи образливого навантаження, у нас вимовляють лише пошепки, як і в страшні 20-ті - 30-ті роки минулого століття. Жидівський терор, нав’язаний нам 1917 р., продовжується і в наш час, але здійснюється іншими методами. До речі, в усіх європейських народів для означення тих, хто віросповідает юдаїзм або вихований на його засадах, вживається слово “жид”, а не “єврей”. Якщо ми пнемося у Європу, то змушені послуговуватись і європейськими культурними цінностями.

До 1924 року всі найважливіші державні та партійні посади посідали жиди, які для здійснення тотального контролю над політичним, культурним та господарчим життям імперії створили ЧК-ГПУ, що до 1936 р. було непідконтрольне ні партії, ні уряду, хоча формально партія вважалася керівною силою. Отже, вони несуть пряму і повну відповідальність за всі події, зокрема, геноцид українців, що відбувались у той час. Заперечувати ці факти можуть психічно хворі, повні невігласи або зумисні фальсифікатори історії. До речі, майже всі керівники-нежиди, які допускалися до управління, мали за дружин жидівок. Це прив’язувало їх до юдейської колісниці, а для туземців -гоїв створювало ілюзію, що при владі знаходились “свої” (Бухарін, Молотов, Риков, Томський, Калінін тощо).

З 1924 р. Сталін розпочав боротьбу з юдеями за владу. Потроху усуваючи їх

з найвищих шаблів партійного та державного управління, на який він мав вплив, лише в кінці 1936 р. він зміг підібратися до установи, яка тримала на ланцюжку всю країну – НКВД. Перемогти їх повністю йому так і не вдалося, бо за 20 років вони перестріляли або відправили до концтаборів майже всю еліту гоїв-туземців, і не лише українців, захопили всю керівну та ідеологічну інфраструктуру державного життя: освіту, культуру, засоби інформації, суди, прокуратуру, економіку, медицину, середню ланку партійного та державного апарату.

Отже, що стосується вимордування мільйонів корінних народів імперії у 1917-1923 роках, то з цим все зрозуміло: це справа рук жидів, і перекинути ці злочини на кого-небудь іншого неможливо. Тому-то і мовчать про них професійні знавці минулого. Що ж стосується людомору українців у 1932-1933 роках, то і тут, окрім Сталіна, при невеликих зусиллях можна віднайти і назвати головних організаторів злочину.

Треба зазначити, що рішення про проведення людомору українців не могла прийняти одна особа, бо на той час (1927-1929 рр.) не було керівника, який мав би таку владу. Таку ухвалу не могло прийняти і політбюро компартії, бо там були нежиди, що цього не зрозуміли б, виникла б дискусія, яка неодмінно вийшла б на широкі кола комуністів. Зважаючи на мотиви та спрямованість людомору, рішення про його проведення прийняв якийсь таємничий сіоністський центр з досить вузьким колом осіб, якому підкорялись керівники державних органів, у чийх руках знаходилась влада: ОГПУ (Менжинський, Ягода), яке контролювало все життя країни; компартія (Сталін, Каганович); раднарком (Молотов). При цьому Менжинський, Ягода та Каганович швидше за все були членами цього центру. Молотов міг бути, якщо прийняв юдаїзм, принаймні, він послідовно проводив сіоністську політику. Зважаючи на кадрову політику Сталіна в апараті компартії та його боротьбу з “троцькістсько-зінов’євським блоком”, сумнівно, щоб він входив до його складу.

Розкуркуленням, депортацією селян, загоном їх до колгоспів, організацією голодоморів на найвищому шаблі влади займалися цілком конкретні установи, що були або постійно діючими, або спеціально для цієї мети створеними. Такими установами були: ОГПУ-НКВД, повністю кероване жидами; комісія для “ліквідації куркульства як класу”; Міністерство землеробства ССРСР; сільськогосподарський відділ ЦК партії, керований “Надзвичайним уповноваженим ЦК й Ради Народних Комісарів ССРСР по колективізації та хлібозаготівлях” (1930-1934 рр.) Лазарем Кагановичем.

Для здійснення масового розкуркулення та депортації населення Політбюро ЦК ВКП(б) 15 січня 1930 р. створило комісію у складі: Молотов (голова), Яковлев (Епштейн), Ягода, Євдокимов, Бергавінов, Голощокін (Шая?), Ейхе, Варейкіс, Муралов, Карлсон, Демченко, Шеболдаєв, Андреев, Ст. Косіор, Сирцов. Загальне керівництво операцією у країні було покладене на начальника оперативної групи ОГПУ ССРСР С.Пузицького¹⁵, як і має бути, бо країною у той час керувало ОГПУ, а не компартія.

Отже, щонайменше половина цієї комісії — жиди. Але неправильно було б сказати, що решта — москалі чи представники інших “туземців”. Бо якщо вони і були етнічними нежидами, але саме жиди підбирали їх із середовища корінних

народів, шукали найпідліших виродків, до того ж головним чином тих, у кого за дружину була жидівка, так що зв'язок зі своїм етносом вони повністю втратили.

Голова “розкуркульно-депортаційної” комісії Молотов був більшим сіоністом, ніж самі жиди. Задовго до того, як про Єжова узнав Сталін, в апараті ЦК йому сприяли просуватися по службі “інтернаціоналіст” Москвін, Мендель Хатаєвич, Лазар Каганович і, очевидно, Станіслав Косіор¹⁶. Особливо швидко пішла в гору партійна кар’єра Єжова, коли йому підсунули Євгенію Соломонівну Файгенберг, після чого він залишив свою першу дружину Антоніну Тітову і зв’язав свою долю з цією Євгенією, яка була неабиякою шлюшкою, без моральних забобонів¹⁷. Сам Єжов мав найнижчу освіту, він навіть не закінчив початкову церковно-приходську школу.

Комісаром (міністром) землеробства СРСР, яке безпосередньо займалося колективізацією (тобто, закріпаченням селян), до 1934 р. був Яковлев (Епштейн) Яків Аркадійович, а начальником управління кадрів й одночасно заступником наркома по кадрах — Ніколай Єжов. По партійній та господарчій лінії у період розкуркулення та голодомору цей комісаріат був підпорядкований Л.Кагановичу, а також ОГПУ-НКВД. А.Полянський, що працював з архівами, пише про комісаріат землеробства: “Це були очі та вуха партії там, де, до слова сказати, ОГПУ тоді ще не на належному рівні здійснювало інформаційно-повідомлюючу роботу. В деяких селах, особливо уральських та сибірських, не було “стукачів”. Багато з них працювали неефективно, односільчани здогадувались про їхню діяльність й уникали політичних розмов з ними. Уповноважені Наркомзему заводили на місцях власних інформаторів, надавали дуже цікаві відомості, виявляли саботажників колективізації, а то й шкідників... Деякі зведення уповноважених Наркомзему, в яких сповіщалося про недостатню активність партійних та радянських працівників у здійсненні колективізації, а то й саботажу з їхнього боку, Єжов направляє в ОГПУ на ім’я заступника голови Г.Г.Ягоди”¹⁸. (В ОГПУ, а не в ЦК компартії!).

Таким чином, розкуркулення, колективізацію та голодомори 1932-33 років здійснювали установи, що мали розгалужені структури в областях, районах та селах: ОГПУ (НКВД) під проводом виключно жидів; комісаріат землеробства, підпорядкований Яковлеву-Епштейну; партійні та державні органи, що в цьому напрямку “роботи” були підпорядковані безпосередньо “Надзвичайному уповноваженому ЦК й Ради Народних Комісарів СРСР по колективізації та хлібозаготівлях” Л.Кагановичу. Отже, замість безликих більшовиків чи комуністів ми маємо цілком конкретних організаторів, хоч про це писати і “не прийнято”. “Вони підкорялися волі Сталіна”, заявлять демагоги. А чи не занадто багато всесильних тиранів підкорялися Сталіну, чи не був він насправді виконавцем їхніх вимог? Якщо ж вони й “підкорялися його волі”, то вона була їм до вподоби, принаймні, вони виконували її з пристрасстю та старанністю.

Ілля Еренбург, Всеволод Мейерхольд, Ісаак Бабель вважали, що до репресій Сталін мав найменше відношення, здійснювали їх інші люди¹⁹. Ну що ж, їм було видніше, вони краще знали і розуміли своїх людей в ЧК-ОГПУ.

Починаючи розслідувати злочин, пов’язаний зі смертю жертви, слідчий шукає перш за все мотиви. Які мотиви були у Сталіна вбивати голодною смертю 10 млн ні в чому невинних людей? “Історики”, горе-історики, говорять, що

він не любив українців. Ця відповідь є блюзнірством. За допомогою такого “аргументу” можна довести будь-що.

Як міг би Сталін замордувати голодом 10 млн громадян, якщо у той час у нього не було влади, щоб утримати своїх довірених людей в ОГПУ або розстріляти свого особистого ворога? У ті роки за допомогою інтриг він міг усунути (лише усунути!) з відповідальних посад своїх політичних суперників, це зрозуміло, але навіщо йому було вбивати простих селян, до того ж на 75-90 відсотків загнаних до колгоспів, де вони мусили працювати на правлячий клас, як раби?

Єдиний народ, який був тоді при владі й мав мотиви для масового вбивства українців — це жиди. Ці мотиви наведені в працях з голодоморів²⁰.

Рішення про вимордування українців голодом було прийнято не пізніше середини 1929 р., можливо, навіть 1927 р. Адже, щоб здійснити таку грандіозну, нечувану до цього в історії акцію, необхідно було провести велику попередню підготовчу роботу:

— перестріляти або заслати до концтаборів все українське національне духовенство (1927-1931 рр.) та значну частину української еліти (близько 120 тисяч) (процес СВУ, 1929-1930 роки) і тим самим примусити решту, що вижила, замовкнути під страхом терору;

— розорити, перестріляти або вислати найталановитіших та найактивніших хліборобів, які могли б очолити опір масовому людиновбивству (розкуркулення та депортації, 1929-1931 рр.);

— позбавити селян засобів до існування, загнати їх до колгоспів (1929-1931 рр.).

Та повернемося до голодомору. В роботі²¹ приведені списки кількох тисяч чоловік, що померли від голоду 1932–33 рр. лише в двох невеликих районах Харківської області, Валківському та Коломацькому. Перелік далеко не повний, бо складався через 60 років після описуваних подій. У тих списках немає жодного жида, всі українці. А у праці²² приведений список комісії з експорту зерна з України з поміткою “не підлягає оголошенню”, виявлений у Харківському обласному архіві:

Голова — Загер, відп.секр.— Радзішевський.

Члени: Шпігель, Шмугляков (Шлугельський), Гусігін, Хомський, Холмський, Гомельський, Тимошина, Тазенпуд, Сітов, Епельбаум, Рутштайн, Хазанович, Яновський, Бродський, Шегер.

Прокурор — Брон.

Серед членів експортної комісії жодного українця, все більше (а, можливо, й усі) жиди. До речі, головою Всесоюзної комісії з експорту хліба був також жид Абрам Кісін.

Невже після цього можна сумніватися, проти кого був спрямований голодомор і хто його влаштував?

¹ Упокорення голодом. Збірник документів. Упорядник М.Мухіна. —Київ, 1993.

² Там само. — С. 100.

- ³ Там само. – М. 79
- ⁴ *Штена К., Гоутерманс Ф.* Чистка в Росії. – Харків, 2000. Переклад з англійського видання: F.Beck, W.Godin. Russian Purge and Extaction of Confession, 1951.
- ⁵ Там само. – С.146.
- ⁶ Там само. – С. 31.
- ⁷ *Зенькович Н.* Самые закрытые люди. Энциклопедия биографий. – Москва, 2002. –
- ⁸ *Полянский А. Ежов.* История “железного сталинского наркома. – Москва, 2001. – С. 103.
- ⁹ Там само. – С. 123.
- ¹⁰ *Пыхалов И.* Время Сталина: факты против мифов. – Ленинград (Санкт-Петербург), 2001. – С. 145.
- ¹¹ *Куліш А.* Геноцид. Голодомор 1932-1933. Причины, жертвы, злочинці. – Київ-Харків, 2004; *Кіндратенко А.* Етнічні війни проти українців. – Київ, 2006.
- ¹² *Пыхалов И.* Время Сталина: факты против мифов.
- ¹³ Голод 1921-1923 років в Україні. Збірник документів та матеріалів. – Київ, 1993.
- ¹⁴ *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В.* ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – Київ, 1997. – Док. 84, 100.
- ¹⁵ *Куліш А.* Геноцид. Голодомор 1932-1933. Причины, жертвы, злочинці. – С. 99.
- ¹⁶ *Полнский А.* Ежов. История «железного» сталинского наркома. – С. 84, 85.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ Там само. – С. 87.
- ¹⁹ Там само. – С. 39.
- ²⁰ *Кіндратенко А.* Етнічні війни проти українців. – Київ, 2006.
- ²¹ *Поліщук Т.* Чорні жнива. Голод 1932-1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини. – Київ-Харків-Нью-Йорк, 1997.
- ²² *Солоненко М.* Виконуючи заповіді моїх мордованих голодомором земляків. – Харків, 1999.